

ՄԱԻԼՅԱՆ ԲԵՆԻԱՍԻՆ (ԱԻ).

ՀԱՄԱՇԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ՁՈՐԱՄԱՍԸ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ (1919-1920թթ.)

Վրաստանի անկախության հռչակումից ի վեր՝ 1918թ. մայիս-հունիսին նրա բանակը հաղթանակ տարավ Աբխազիայում բուլկիկների զինված ուժերի դեմ պայքարում: Հեաապնդելով «կարմիրների» ջոկատներին վրացական զորքերը 1918թ. հուլիսին մուտք գործեցին հարևան Սոչիի շրջան: Թեպետ, սկզբնապես, Վրաստանի կառավարությունը այդ քայլը բացատրում էր ռազմական անհրաժեշտությամբ, սակայն հետագայում մտադրություն էր առաջացել շրջանի պետական պատկանելիության հարցը լուծել Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովում: Վրաստանի կառավարության ռոնձգությունները բախման բերեցին Ռուսաստանի հարավում հզորացած «Սպիտակ շարժման» հետ: Նրա առաջնորդները, բացի հակաբուլկիկյան պայքարի, նաև մարտնչում էին հանում «միացյալ և անբաժանելի» Ռուսաստանի և որևէ կերպ չէին կարող համաձայնվել Սոչիի շրջանի կարգավիճակի շուրջ առաջացած հարցի միջազգայնացմանը: Բացի այդ, նրանք համոզված էին, որ Վրաստանի համար Սոչիի շրջանը ուներ հսկայական նշանակություն որպես գոտի, որն առանձնացնում էր Աբխազիան Ռուսաստանից: Վրաստանի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ այդպիսի անմիջական հարևանությունը կբերի Աբխազիայի տարանջատմանը Վրաստանից, քանի որ այդ պահին առաջինի կարգավիճակը վերջնականապես չէր պարզվել: 1918թ. սեպտեմբերին Եկատերինոդարում (այժմ՝ Կրասնոդար) տեղի ունեցան բանակցություններ «սպիտակ» հրամանատարության և Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների միջև: Առաջինները՝ պահանջում էին իրենց վերահսկողությանը հանձնել Սոչին և Գագրան: Բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք²: 1919թ. փետրվարին «սպիտակ» Կամավորական բանակը դուրս քշեց Սոչիից վրացական զորքերը, որից հետո նվաճեց Գագրայի գավառը: Առաջացավ Սոչիի ռազմաճակատը: Վրաց զինվորականները տարածում էին ասեկոսներ, թե Կամավորական բանակի հաջողության պատճառը տեղի հայերն էին³: Բանը նրանում էր, որ այդ բանակի առաջխաղացումը համընկել էր անկարգություններ անող վրաց զինվորականների դեմ համշենահայ բնակչության մասնակի զինված ելույթի հետ⁴: Վրաց զինվորականները կասկածում էին տեղի համշենահայերին Կամավորականներին աջակցության գործում և վրեժ էին լուծում նրանց նկատմամբ⁵: Նույնիսկ ՀՀ ԱԳՆ-ում տեղյակ

էին, որ հայ-վրացական հարաբերությունները այս շրջանում դարձել էին սոսկալի թշնամական⁶: Գազրայի գավառի հայ բնակչությունը «սպիտակների» և վրացական զորքերի բախումների ժամանակ ենթարկվել էր սնանկացման⁷:

«Սպիտակ» հրամանատարության կարգադրությամբ իր տիրապետության ներքո հայտնված Սոչիի և Գազրայի տարածքում հայտարարվել էր զորահավաք: Տեղի ուս գյուղացիները, չցանկանալով ներքաշված լինել Քաղաքացիական պատերազմի մեջ, իրենց հավաքում ընդունել էին բանաձև, որը մերժում էր հրամանը⁸: Միայն հայերը, որոնք ողջունում էին «սպիտակների» տիրապետությունը, որպես ազատություն վրացական լծից, համերաշխ չեղան ուս գյուղացիների հետ⁹: Արդյունքում Կամավորական բանակի կազմում գոյացել էր հայկական զորամաս¹⁰: Այն կազմում էր Կամավորական բանակի 52-րդ առանձին հետևակային բրիգադի մաս¹¹: Հայկական զորամասը գործել էր վրաց զորքերի դեմ Սոչիի ռազմաճակատում¹²: Խուսափելով ավելորդ մեղադրանքներից վրաց իշխանությունների կողմից Սուխումի շրջանի Հայոց խորհուրդը հայտարարում էր նրա ռազմիկներին եկվորներ: Իրականում զորամասի գումարտակներից մեկի երկու վաշտը, կապիտան Չմշկյանի հրամանատարությամբ, համալրված էր ոչ տեղացի հայերից: Հավանաբար նրանցից էր նշանակվել զորամասի հրամանատարական կազմը, որի թվում էին նաև ուս սպաներ¹³: 1919թ. նոյեմբերին Սուխումի Հայոց խորհուրդը դիմել էր Թիֆլիսում ՀՀ դեսպանորդ Եվանգուլովին խնդրանքով՝ ջանք գործադրել հայկական զորամասը ռազմաճակատից հեռացնելու ուղղությամբ, քանի որ նրա մասնակցելը Կամավորականների և վրաց բանակի միջև բախումներում նյութ էր տալիս Աբխազիայի հայերի դեմ սադրանքներ կազմակերպելու համար: Որպես հետևանք սրվում էին հարաբերությունները վրաց իշխանությունների հետ, ինչը լուրջ վատացնում էր Սուխումի շրջանում հայերի վիճակը: Խորհրդի կարծիքով զորամասը հայերի որևէ շահին չէր ծառայում և նրա հեռանալուց հետո շրջանի հայության դրությունը կբարելավվեր¹⁴: 1919թ. ապրիլին, չկարողանալով հնազանդեցնել Սոչիի շրջանի ուս և մեզրել գյուղացիներին Կամավորական բանակի հրամանատարությունը, օգտագործելով նույն շրջանի Հայոց խորհրդի համբավը և նրա միջնորդությամբ՝ համոզել էր գյուղացիներին զենքը ցած դնել, սակայն հետագայում ելույթի մասնակիցների նկատմամբ դաժան պատժամիջոցներ էին կիրառվել¹⁵: Հայկական զնդի զինվորները մասնակցություն էին ունեցել զանազան պատժիչ խմբերի մեջ: Ապստամբած գյուղացիների դեմ գործում էր առանձին հայկական գումարտակ՝ սպա Չմշկյանի գլխավորությամբ: Այդ գումարտակը միշտ ուղարկվում էր առաջավոր ու վտանգավոր դիրքեր և այդ պատճառով զգալի զոհեր էր ավել: Գումարտակի գործունեությունը զայրույթ

էր առաջացրել տեղի ռուս բնակչության մեջ, ինչը նրանք, մասամբ, նաև արտահայտում էին հարևան հայերի նկատմամբ¹⁶:

1919թ. նոյեմբերին Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցչության ռազմական կցորդը հաղորդում էր իր կառավարությանը, որ Ա. Դենիկինը տվել էր համաձայնություն «սպիտակ» բանակում ծառայող մի քանի հազար հայերի տեղափոխությանը Հայաստանի հանրապետություն: Բացի այդ, ինչպես հավաստիացնում էր Եկատերինոդարում գտնվող Հարավային Ռուսաստանի «սպիտակ» կառավարությանը կից ՀՀ ներկայացուցիչ Հ. Մադաթելյանը, Դենիկինը խոստանում էր զենքը թողնել հայ ռազմիկներին և ապահովել զինամթերքով: Իսկ Եվանգուլովը հաղորդում էր, որ Վրաստանի կառավարությունը չի ստեղծի որևէ խոչնդոտ նրանց համար և, որպես «զաղթականների», բաց կթողնի իր տարածքով¹⁷: Սակայն այս ծրագիրը չհաջողվեց իրականացնել, քանի որ 1920թ. հունվար-փետրվարին Ռուսաստանի հարավում «Սպիտակ շարժումը» պարտություն էր կրել Կարմիր բանակի հարվածներից: 1920թ. հունվարին Սոչիի և Սուխումի շրջանների սահմանագծին տեղի ունեցավ ելույթ Կամավորական բանակի դեմ: Ելույթը զլխավորում էր «Սևծովյան ափի ազատագրման կոմիտեն»¹⁸: Այն նախապատրաստվել էր և իրականացվել Վրաստանի կառավարության գործուն աջակցությամբ, որը չէր հրաժարվել այս կամ այն կերպ Սոչիի շրջանը վերահսկելու մտքից: «Կոմիտեն» ձևավորել էին Թիֆլիսում ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականները և նրանց ենթարկվող աշխարհագրայինները՝ նրանք կոչվում էին «կանաչներ»՝ կոմունիստ «կարմիրներից» ու միապետական «սպիտակներից» տարբերվելու համար: «Սևծովյան գյուղացիական աշխարհագրորդ» ընդհարումներից հետո գրավեց Սոչին: Շարժման սկզբից Սոչիի հայության ժողովը որոշեց խիստ չեզոքություն պահպանել և դիմել ինքնապաշտպանության, եթե նրա գոյության վտանգ սպառնար¹⁹: Կամավորական բանակի շարքերում ծառայող հայերը մասնակցեցին կռիվներին: Հայտնի է, որ հայկական գումարտակներից մեկը, լինելով Սոչիի կայազոր, մինչև քաղաքի զիջումը մասնակցել էր Մացեստա գետի վրա 1920թ. հունվարի 31-ի մարտին: Մյուս գումարտակը փետրվարի 13-ին՝ Շախե գետի վրա²⁰: Կամավորական բանակի նահանգի ժամանակ բավական թվով հայ սպաներ և զինվորներ մնացին Սոչիում և մեծ մասամբ թեև ձերբակալվեցին, բայց հետեզհետե ազատ արձակվեցին²¹: Հետագա դրության մասին «Կոմիտեի» անդամ Ն. Վ. Վորոնովիչը ասում էր, թե «սպիտակների» պարտվելուց հետո հայերը կտրուկ վախեցին իրենց քաղաքական ուղղությունը և փորձեցին վերականգնել նախկինում եղած բարիդրացիական հարաբերությունները ռուս գյուղացիների հետ: Սակայն վերջիները չէին ուզում խաղաղվել «սպիտակների» նախկին դաշնակիցների հետ և վերաբերվում էին նրանց բացահայտ թշնամանքով: Լուրեր էին պտտվում հայերի նախապատրաստվող ջարդի մասին²²: Սոչիի Հայոց խորհուրդը

համարում էր, որ խռովարար ռուս գյուղացիների դեմ գործողություններում «մասնակից հայերի Սոչիում մնալը չափազանց անհարմար կողմեր ունի ազգերի հարաբերությունների տեսակետից» և այդ անբարեացական մթնոլորտում «Ազատագրման կոմիտեի» ստեղծման համար եկավ միջնորդությամբ՝ հայ զինվորականներին ՀՀ տեղափոխելու մասին²³։ Այսպիսով, Սոչիի և Սուխումի շրջանների սահմանամերձ տարածքում շուրջ մեկ տարի գործող հայկական զորամասի ճակատագիրը անախճանդի ավարտ ունեցավ։ Կամավորական բանակի կործանումից հետո տեղի զինվորները ցրվել էին իրենց տները։ Եթե 1920թ. հունվարի կեսին Սուխումի ՀՀ հյուպատոսը հիշատակում էր 1.500 ռազմիկի առկայություն, ապա փետրվարի վերջերին ընթացիկ զրազրության մեջ խոսք էր գնում 80-150 զինվորի մասին, այն էլ՝ որպես կապիտան Չմշկյանի գումարտակի մնացորդներ։ Չիմելով տեղաբնիկ՝ նրանք մնացել էին զուրկ որևէ պարենային մատակարարումից։ Զինվորների ճակատագրով խիստ մտահոգված էին Սոչիի Հայոց խորհուրդը, Սուխումի հյուպատոս Վ. Սահակյանը և Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցիչ Եվանգուլովը։ Նրանց հեռագրերի և դիմումների շնորհիվ²⁴ գործը դրական լուծում ստացավ ՀՀ կառավարության մակարդակով։ Հայտնի է, որ 1920թ. մարտին Սոչիից տեղափոխված 200 զինվոր արդեն գտնվում էր Թիֆլիսում²⁵։

BENIAMIN MAILYAN

(IOS)

HAMSHIN ARMENIANS' MILITARY UNIT IN THE VOLUNTARY ARMY ROWS

(1919-1920)

After proclamation of independence of Georgia, Sochi district was ruled by Georgian military force. Sochi's status was not finally juridical legalized. The question of border evoked the military conflict between of Georgia and Russian "White" movement from the suffered Hamshin Armenian population of the Sochi district. The violence of Georgian troops had such result as formation Hamshin Armenians' military unit in the "white" Voluntary Army structure.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մաիլյան Բ., Արխագիայի կարգավիճակի հարցը վրաց-արխագական հարաբերություններում (1917 թվականից մինչև 1921 թվականի փետրվար), Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXV գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզեր, Եր., 2004, էջ 33-35:
2. Տե'ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 391-414, док., № 196-197:
3. ՀԱԱ, Արտաքին գործերի նախարարության ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 3:
4. Մաիլյան Բ., Զաղարական իրադրությունը և համշենահայերի կացությունը Արխագիայում 1918-1920թթ., ՊԲՀ (ընդունվել է հրատարակման համար):
5. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 5, ռուս:
6. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 15:
7. Տե'ս Գազրայի զավաթի 7 գյուղերի համշենահայ բնակչության նամակ-ընդմիջումը (Дзидзария Г.А., Очерки истории Абхазии 1910-1921, Тб. 1963, с. 231-232):
8. Деникин - Юденич - Врангель, Мемуары, Москва-Ленинград, 1931, с. 166:
9. там же, с. 165, 187:
10. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 3:
11. Деникин - Юденич - Врангель, с. 179:
12. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 3, ռուս; նույնը, ց. 1, գ. 551, ք. 4:
13. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2, 8:
14. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 1-2:
15. Деникин - Юденич - Врангель, с. 167:
16. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 1 շրջ:
17. ՀԱԱ, ՀՀ Կառավարության քարտուղարության ֆ. 199, ց. 1, գ. 110, ք. 4-5, ռուս:
18. Фавицкий В., Зеленая армия в Черноморье, "Пролетарская революция", Исторический журнал Испарта, № 8-9, 1924, с. 43-65:
19. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2:
20. Фавицкий В., Зеленая армия... с. 59; Деникин - Юденич - Врангель, с. 182:
21. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2-2 շրջ:
22. Воронович Н.В., "Зеленые" повстанцы на Черноморском побережье, Деникин - Юденич - Врангель, с. 187:
23. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2 շրջ:
24. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 5, 7, 9:
25. Տե'ս ՀՀ խնամակալության և վերաշինության նախարարի գեկույցը Վարչապետին, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 13: